
РОЗДІЛ IV ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

*В.М. Волковинський
(м. Київ)*

ЗАНЕПАД НАРОДОВОЛЬСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

Із самого початку царювання, замість вбитого 1 березня 1881 р. народовольцями Олександра II, імператор Олександр III розпочав інтенсивну і широкомасштабну боротьбу, спрямовану на охорону державного порядку, що передбачало ліквідацію революційного руху й зокрема тероризму. 14 серпня 1881 р. було ухвалене положення «Про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою». Згідно з цим документом, для наведення останніх генерал-губернатори мали право оголошувати в підпорядкованій їм місцевості становище посиленої охорони і вживати необхідних заходів для ліквідації будь-якої крамоли. 4 вересня спеціальним указом Сенат ввів особливий стан у 10 губерніях імперії, 7 з яких входили до складу України (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська й Херсонська).

Олександр III потрібні були також надійні виконавці законів, які мали досвід боротьби з тероризмом та добре зарекомендували себе на цій ниві. Такою людиною був насамперед генерал-майор В. Стрельников. Для розгрому народовольців і передусім терористів, які залишилися на волі, 5 серпня 1881 р. міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв за розпорядженням царя призначив останнього здійснювати «дізнання в справах про державних злочинців» у губерніях, підпорядкованих київському, подільському й волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернаторам. Каральні та судові дії він міг здійснювати і в інших регіонах імперії. В. Стрельников взявся чинити масові розправи передусім у Києві, Одесі, Миколаєві, на Поділлі й Волині¹.

Після вбивства Олександра II до рук поліції потрапило чимало терористів, яких судили практично таємно від громадськості.

З 9 до 15 лютого 1882 р. в Петербурзі відбувся «процес 20 народовольців», на якому судили терористів. 13 із них були уродженцями України або діяли на її території. Суд висунув проти них 13 звинувачень, починаючи з убивства шефа жандармів Мезенцева та до замахів і теракту 1 березня 1881 р. проти Олександра II. Всі звинувачення будувалися на свідченнях підсудного В.А. Меркулова – одеського робітника, який

таким способом спробував уникнути суворого покарання. Суд призначив смертну кару через повішення 10 терористам – А. Михайлову, М. Колодкевичу, М. Суханову, М. Клеточникову, М. Фроленку, Г. Ісаєву, І. Ємельянову, М. Тетерці, Т. Лебедевій та Г. Якимовій. Решта підсудних дістали різні терміни ув'язнення – від довічного до 4 років каторжних робіт. На волю вийшов лише зрадник Меркулов, який в останній день суду став жандармським агентом. 17 березня Олександр III замінив усім, окрім Суханова, смертну кару на довічне ув'язнення. 19 березня його як колишнього морського офіцера, було розстріляно в Кронштадті. До 1884 р. з 11 ув'язнених у Петропавлівській фортеці терористів померли Михайлов, Колодкевич, Баранников, Клеточников, Ланганс і Тетерка.

Після подій 1 березня 1881 р., суду над царевбивцями й їх страти на волі залишилися лише деякі терористи, що брали участь у замаху на Олександра II та уникли суду під час «процесу 20 народовольців». Вони прагнули реабілітувати себе новими терактами. Найвідомішим серед них був С. Халтурін. Після невдалого терористичного акту в Зимовому палаці він, перебуваючи у пригніченому стані й депресії, виїхав в Україну, де займався пропагандою народовольських ідей серед робітників. У 1882 р. Халтурін мешкав в Одесі, де вирішив здійснити теракт проти військового прокурора генерал-майора В. Стрельникова, який вів особливо активну боротьбу проти революціонерів на півдні країни.

За законами терористів, останній був саме тією людиною, яку вони мали вбити за численні криваві злочини і знуцання над революціонерами. До 1881 р. він як київський військовий прокурор керував дізнаннями та виступав обвинувачем на багатьох процесах терористів у Києві, зокрема на суді над В. Осинським. Стрельников був справжнім садистом й інквізитором. Генерал залякував заарештованих, артистично зображав їхні муки на шибениці та т. ін. Така його поведінка викликала невдоволення навіть у начальника Київського губернського жандармського управління генерала В.Д. Новицького, який поскаржився в Департамент поліції, що після спілкування з військовим прокурором проводити суди неможливо, оскільки він дискредитує владу і примножує лави борців проти самодержавства. Стрельников не зважав ні на яке начальство й з кожною новою справою поводився все нахабніше, задаючи тон судовим процесам. Боротьба з революціонерами після вбивства Олександра II велась уже не за законом. З ними розправлялися як із державними крамольниками.

С. Халтурін повідомив про своє рішення Виконавчий комітет та дістав згоду. Він взявся виконувати допоміжну роль – візника, який мав після теракту врятувати головного терориста М. Желвакова, якому «Народна воля» доручила розправитися з катом. Замах вирішено було

вчинити в Одесі. Халтурін взявся здійснити теракт проти В. Стрельникова і тим самим реабілітувати себе перед «Народною волею» за невдалий замах на Олександра II.

В. Стрельников завжди обідав у французькому ресторані, після чого прогулювався без жодної охорони Приморським бульваром. Так було й 18 березня 1882 р. Коли військовий прокурор присів на лавочку, Желваков підкрався ззаду та, вистріливши йому в голову, почав тікати вуличками до місця, де його чекав Халтурін. Його стали переслідувати перехожі, по яких терорист відкрив вогонь з двох револьверів. Халтурін зрозумів, що його товаришу не пробитися до екіпажу. Вихопивши зброю, він побіг виручати спільника, але спіткнувся, впав і був схоплений євреями, які працювали на вугільному складі.

В 1882–1883 рр. у Російській імперії розпочалася хвиля погромів, причиною яких євреї вважали теракти, а тому всіляко допомагали поліції в боротьбі з терористами. Натовп схопив та обеззброїв і Желвакова. 19 березня Олександр III надіслав телеграму міністру внутрішніх справ такого змісту: «Дуже дуже жалкую про генерала Стрельникова. Втрата, яку важко замінити. Накажіть генералові Гурку судити вбивць воєнопольовим законом, та щоб протягом 24 годин вони були повішені без усяких відмовок»². У ніч з 20 на 21 березня відбувся суд над терористами під головуванням одеського генерал-губернатора Й. Гурка, а 22 – С. Халтуріна й М. Желвакова було повішено. Цей процес був проведений у стилі Стрельникова. В залі суду не було публіки і свідків. Судді лише зачитали терористам смертний вирок віч-на-віч та завершили тим свою справу.

Уже після вбивства прокурора в Одесі відбувся організований ним процес над революціонерами, який дістав назву «Стрельниковського» або «справи 23-х». З 26 березня до 3 квітня Одеський військово-окружний суд розглядав сфабриковану Стрельниковим за свідченнями зрадників – В. Меркулова, П. Клименка та Г. Саричева – справу про антиурядову діяльність народовольців в Одесі. Вирок був досить суворим – 16 підсудних засуджено до каторги, 7 – заслано до Сибіру. Це був останній процес, який організував із порушенням усіх тогочасних законів військовий прокурор, генерал-майор В. Стрельников в Україні.

За традицією народовольців, Виконавчий комітет 3 квітня, у день завершення «процесу 23-х» в Одесі, виступив із прокламацією з приводу вбивства В. Стрельникова. Це був гучний, але не найбільш резонансний теракт обезкровленої після 1 березня 1881 р. «Народної волі» проти вищих посадових осіб каральних органів самодержавства. Ця акція і швидка розправа з народовольцями яскраво засвідчили, що Олександр III не зупиниться ні перед чим, щоб остаточно ліквідувати

народовольський тероризм. З іншого боку, учасники «Народної волі» продемонстрували рішучість продовжувати шляхом терористичних заходів боротьбу проти царських властей, насамперед проти тих, хто жорстоко розправлявся з їхніми товаришами.

С. Халтурін був не таким уже й легендарним терористом. На його рахунку була організація вибуху у Зимовому палаці в 1880 р. і другорядна роль у вбивстві прокурора В. Стрельникова в Одесі, але керівник першої у світі «держави диктатури пролетаріату» чомусь постійно тримав у своєму кабінеті портрет Халтуріна поруч із портретом К. Маркса на видному місці. Можливо, в такий спосіб він хотів підкреслити роль робітничого класу у революційному русі XIX ст. С. Халтурін, дійсно, був найбільш знаменитим для того часу терористом з робітників.

Попри криваві розправи жандармів та поліції з народовольцями, після страти учасників теракту 1 березня 1881 р. лави терористів поповнилися. Особливо вони підняли на п'єдестал першу жінку-терористку, яку було страчено в Росії. Як колись теракт В. Засулич став прикладом для багатьох молодих революціонерок, які активно прилучилися до тероризму, так і С. Перовська стала взірцем для тих, хто сповідував його. Так, киянка Л. Волкенштейн після замаху В. Засулич на Ф. Трепова примкнула до групи терористів, які здійснили теракт проти харківського губернатора Кропоткіна в 1879 р. Дізнавшись про зраду одного з них – Г. Гольденберга, вона через Полтаву виїхала за кордон. Після 1 березня 1881 р. й страти царевбивць Волкенштейн вирішила повернутися до Росії та знову зайнятися тероризмом. У серпні вона приїхала до Києва, а звідти перебралася до Петербурга, де і була заарештована й засуджена до смертної кари, яку їй замінили на 15 років каторги. Вдруге стати терористкою їй не судилося.

В 1883 р. терористи вбили колишнього ад'ютанта Київського ГЖУ Г. Судейкіна, якого, за порадою В. Стрельникова, Олександр III призначив у перших числах березня 1881 р. інспектором столичного охоронного відділення. Він запровадив нові форми та методи боротьби з народовольцями, широко застосовуючи вербування провокаторів із числа викритих революціонерів.

Ще перебуваючи в Києві, Судейкін переконався, що революціонери, терористи, бунтівники – це публіка, для якої гонор, марнославство й заздрість вище від порядності, совісності, товаришкості. Останній вбачав практично в кожному з них свого потенційного агента. Він досяг неабияких успіхів у створенні з колишніх революціонерів агентурної мережі в антиурядових організаціях і гуртках. Через 1 рік після початку його служби у Петербурзі 3 грудня 1882 р. Олександр III створив таємну поліцію. Положенням про неї запроваджувалася спеціальна посада

інспектора, яку й обійняв Судейкін. Йому було присвоєно звання підполковника та доручено керувати політичним розшуком по всій Росії.

Судейкін не відчував жодної ненависті до революціонерів і навіть терористів. Він прагнув усіляко використовувати боротьбу з ними в своїх власних інтересах – заради кар'єри, завоювання чільного місця й популярності серед тогочасної російської еліти та задоволення лише йому зрозумілих прагнень підпорядковувати собі людей і змушувати їх виконувати свою волю. Підполковника не цікавили причини, якими керувалися революціонери, стаючи на шлях зради, – чи то страх перед страстю або каторгою, чи жадова до грошей, чи незадоволене самолюбство, чи шантаж та погрози поліції. Головним для нього була інформація про всі дії та плани терористів і невдоволених існуючим ладом.

Судейкін урізноманітнив форми і методи боротьби з антидержавною крамолою. Останній заборонив одразу заарештовувати виявлених революціонерів (виняток становили лише найбільш небезпечні терористи). Він вимагав від підлеглих контролювати кожен крок своєї жертви, виявляти всіх її знайомих та лише після цього затримувати. У камери до заарештованих підсаджувалися поліцейські агенти, які здобували додаткову інформацію про них й їх організацію.

Найбільшим успіхом Судейкіна стало перетворення одного з діячів «Народної волі», колишнього штабс-капітана С.П. Дегаєва на активного провокатора. Ці люди, хоча і стояли по різні боки барикад, були багато в чому схожими. Їх об'єднували жадова влади, запеклий егоїзм, нестримне прагнення розпоряджатися долями людей, до яких вони, насправді, були байдужими. С. Дегаєв був віддзеркаленням своєї сім'ї, якій було притаманне хворобливе марнославство. Після перевезення матері й сестер з півдня до Петербурга Дегаєв почав настирливо запрошувати членів ВК «Народної волі» відвідати їх та познайомитися. А. Желябов змушений був прийти до Дегаєвих і слухати гру на роялі сестри Сергія – Лізи.

З 1880 р. до народовольців приєднався 19-річний Володимир Дегаєв. Після 1 березня 1881 р. він був схоплений поліцією за розповсюдження прокламацій. Заарештований потрапив на допит до Судейкіна, який досить обережно, з притаманною лише йому зваблівістю запропонував юнакові допомагати поліції роз'яснювати революціонерам значення нових реформ царського уряду, що поліпшать народове життя. В. Дегаєв давно мріяв повторити подвиг М. Клеточникова, який більше двох років служив у III відділенні й Департаменті поліції та забезпечував народників таємною інформацією. Він погодився стати агентом Судейкіна. Його брат С. Дегаєв і член ВК «Народної волі» С. Златопольський схвалили дії молодого народовольця, будучи впевненими, що знову

впровадили в Департамент поліції свою людину.

Судейкін виявився набагато хитрішим та досвідченішим у справі організації провокацій і шпигунства. Інспектор секретної поліції вимагав від свого агента доповідати йому про зміни в тактиці антиурядової боротьби «Народної волі» та підготовку її членами нових терактів. Судейкін навіть направив В. Дегаєва за кордон для налагодження зв'язків з революціонерами в еміграції. Останні з недовірою поставилися до агента інспектора таємної поліції, й він повернувся до Петербурга без результатів.

Успіхи Судейкіна на ниві поліцейського розшуку змусили народовольців вжити заходів для нейтралізації такого ворога і здійснити проти нього теракт.

Цю справу було доручено члену ВК «Народної волі» М. Грачевському, який взявся виготовити динаміт у спеціально організованій майстерні. Вистежити інспектора охоранки було практично неможливо, хоча до цієї справи прилучився й С. Дегаєв. Через молодшого брата він вирішив познайомитися із Судейкіним особисто. Володимир Дегаєв заявив своєму шефові, що його брат перебуває в матеріальній скруті та ладен виконувати будь-яку роботу, щоб заробити необхідні гроші. Останній міг робити копії з креслень і рисунків або ж переписувати ділові документи й т. ін. Судейкін погодився та у квітні 1882 р. кілька разів зустрічався з С. Дегаєвим і передавав йому роботу – план нового приміщення Департаменту поліції, який треба було скопіювати.

В ніч на 5 червня 1882 р. Судейкін провів небувалу за своїм розмахом облаву на народовольців у Петербурзі, внаслідок чого було заарештовано 120 їх³. Серед них були й ті, хто готував на нього замах, зокрема М. Грачевський, який у тюрмі психічно захворів і, облившись гасом, підпалив себе. Після 5 червня 1882 р. в Петербурзі не залишилося жодного члена ВК «Народної волі».

Напередодні цього акту Судейкін направив С. Дегаєва, який став його агентом, з дружиною на південь країни, зокрема у Харків та Кобеляки Полтавської губернії, де мешкала одна з лідерів «Народної волі» – В. Фігнер, яка ввела провокатора, не знаючи про це, до складу керівництва партії. С. Дегаєв інспектував місцеві організації в південних регіонах, після чого поліція заарештувала народовольців, які ще залишалися на волі.

26 серпня 1882 р. він зі своєю дружиною оселилися в Одесі під прізвищем Суворових та відкрили там таємну друкарню. У середині грудня її було розгромлено поліцією, а всіх, хто в ній працював, заарештовано. Сюди ж зі столиці відразу приїхав Судейкін, щоб урятувати свого цінного агента. 14 січня 1883 р. Дегаєву було організовано втечу з одеської поліції, й він виїхав у Харків до В. Фігнер. 10 лютого відома народоволка була

схоплена жандармами, а С. Дегаєв повернувся до Петербурга та очолив «Народну волю». Таким чином, провокатори, починаючи з XIX ст., досить легко ставали керівниками терористичних організацій, і всі їхні дії перебували під контролем або й керівництвом жандармів.

На рахунку Дегаєва було багато жертв. Серед них і робітниця його одеської друкарні В. Калюжна, арешт якої спричинив іще один теракт в Одесі проти високого поліцейського чиновника. Коли з Петропавлівської фортеці її повернули до цього міста, жандармський полковник А. Катанський спробував завербувати Калюжну на службу до охоранки, а коли та відмовилася, пустив чутку, що вона зрадниця. Доведена до відчаю, знаючи, як революціонери розправляються з провокаторами, В. Калюжна 8 серпня здійснила замах на Катанського. 29 серпня 1884 р. Одеський військово-окружний суд засудив її до 20-річного ув'язнення. Терористка не визнала себе винною, заявивши на суді: «Я належу до соціально-революційної партії, винною ж у намірі убити полковника Катанського себе не визнаю, оскільки не бачу в цьому злочину, але не заперечую, що хотіла убити його в інтересах партії, бо він заслуговує смерті»⁴. Подальша доля В. Калюжної, як і переважної більшості рядових терористів, трагічна. Відбуваючи каторгу у тюрмі на Карі, в Нерчинському окрузі, вона покінчила життя самогубством 12 листопада 1889 р.

Г. Судейкін вважав себе видатною людиною. Він вірив, що варто йому лише наблизитися до імператора й висловити йому свої поради та побажання, як усе у Російській імперії зміниться на краще. Амбітному поліцейському чиновнику було мало того, що він завдав смертельного удару «Народній волі». Йому хотілося стати міністром внутрішніх справ. Щоб досягти цього, він розробив спеціальний план, в якому важливу роль мав відіграти і Дегаєв. За його задумом, під час однієї з прогулянок по Петровській алеї провокатор повинен вистрілити у нього й, поранивши підполковника в ліву руку, втекти з місця фіктивного теракту на екіпажі, який заздалегідь мав підготувати сам Судейкін. Під час лікування його від поранення члени терористичної групи, сформованої Дегаєвим, мусили вбити міністра внутрішніх справ графа Д. Толстого. Тоді Судейкін розкриє учасників теракту й заарештує їх, а сам вийде у відставку. Після чого бойовики Дегаєва вб'ють великого князя Володимира Олександровича, здійснять низку гучних терористичних актів, але поліція й охоранка не зможуть розкрити злочинців. Цар і суспільство перебуватимуть у паніці та страху. За таких обставин останній призначить міністром внутрішніх справ Судейкіна. А Дегаєв цими терактами здобуде небачений авторитет у колі революціонерів й очолить «Народну волю» або ж створить нову партію.

В жовтні 1883 р. на з'їзді у Петербурзі членів соціально-революційного

товариства С. Дегаєв розповів італійському підданому С. Россі про підготовку найближчим часом терактів проти міністра внутрішніх справ графа Толстого, начальника Департаменту поліції Плева, прокурора Добржинського і підполковника секретної поліції Судейкіна.

С. Дегаєв спочатку навіть ризикнув на виконання винесеного ще в 1882 р. ВК «Народної волі» смертного вироку Судейкіну. Він ніби погодився здійснити задуману підполковником імітацію замаху на нього. Дегаєв вирішив за допомогою викликаних з Києва терористів В. Конашевича та М. Стародворського вбити свого шефа. Для цього М. Стародворський повинен був заздалегідь приїхати на Петровську алею й, скориставшись тим, що Судейкін не знає його, максимально наблизитися до підполковника і розстріляти останнього. Дегаєв та Корнашевич мали чекати його у спеціальній кареті й допомогти якомога швидше втекти з місця злочину.

Ці ідеї до смерті налякали провокатора. До того ж товариші Дегаєва, особливо ті, які діяли в південноукраїнських містах, почали підозрювати його в зраді. Восени 1883 р. він попросив у свого шефа дозволу на виїзд за кордон, з'явився в Парижі та зізнався членам Виконавчого комітету, які встигли емігрувати, у своїй зраді й провокаторській діяльності під контролем Судейкіна. Народовольцям, які зазнали відчутних втрат, постійно переслідувалися жандармами і поліцією та були на грані краху, розправлятися з провокатором не було сенсу, хоча раніше вони зробили б це в першу чергу. Для терористів головним завданням було вбити Судейкіна, й не стільки, як це робилося раніше, для того щоб помститися жандармському чину, як для того, щоб урятувати свою організацію.

На той час вона вже не мула такою небезпечною для самодержавства, як на зламі 70–80-х рр. XIX ст. Після 1 березня 1881 р. Олександр III жив у Гатчині та лише коли-не-коли з'являвся в людних місцях. Саме такі люди, як підполковник Г. Судейкін вселили йому надію, що з тероризмом можна успішно боротися і взагалі викоренити його. Відчувши себе у безпеці, цар 15 травня 1883 р., врешті-решт, відбув коронацію в Москві.

ВК «Народної волі» дав Дегаєву завдання допомогти терористам ліквідувати Судейкіна, причому обов'язково самому взяти участь у теракті, після чого наказав назавжди покинути Росію й ніколи не брати участі в революційному русі.

Для виконання цього завдання були задіяні відомі С. Дегаєву терористи В. Конашевич та М. Стародворський. Теракт було здійснено з третьої спроби ввечері 16 грудня 1883 р. на квартирі Дегаєва, куди інспектор охранки прибув разом зі своїм племінником – поліцейським чиновником М. Садовським. Судейкін, мабуть, ніколи не згадував про свого попередника по службі у Київському жандармському управлінні

Гейкінга, якого терорист Попко вбив прямо в центрі міста. Судейкін був людиною обережною і завжди мав при собі зброю й таємних агентів, які охороняли його. Але С. Дегаєву вірив, часто заходив до нього у гості. Напередодні підготовленого на нього замаху підполковник допоміг дружині останнього виїхати за кордон, зробивши їй фальшивий паспорт та виділивши потрібну суму грошей. Коли інспектор таємної поліції зайшов до оселі свого агента, Дегаєв вистрілив у Судейкіна, а вже потім київські терористи, що сховалися в квартирі провокатора, добивали жандармського офіцера залізними ломами. Перед цим вони тяжко поранили його племінника. Дегаєв боявся, що, розправившись із Судейкіним, терористи, як це велося у них, уб'ють і його. Але все обійшлося, й він негайно виїхав із Петербурга. Вбивство талановитого сищика викликало велике обурення Олександра III. Уряд пообіцяв винагороду в 5 тис. руб тому, хто видасть Дегаєва та його спільників. У свою чергу ВК опублікував прокламацію, в якій погрожував розправою будь-кому, хто захоче допомогти поліції.

3 січня 1884 р. у Києві поліція заарештувала дворянина В. Конашевича, а 16 березня в Москві – сина священника М. Стародворського. Терористи, маючи фальшиві паспорти, деякий час відмовлялися від обвинувачення у вбивстві Судейкіна, але потім змушені були визнати свою участь у цьому злочині. Справи їхні розглядав Петербурзький військово-окружний суд на «процесі 21-го» (26 травня – 5 червня 1887 р.). В. Конашевича і М. Стародворського разом з іще чотирнадцятьма обвинуваченими було засуджено до смертної кари, яку було замінено на довічну каторгу. В Шліссельбурзькій фортеці Конашевич збожеволів та до кінця життя перебував у психіатричній лікарні в Казані.

Стародворський, який сміливо тримався на процесі й заявив, що він здійснив не вбивство Судейкіна, а виконав, згідно з рішенням ВК «Народної волі», вирок начальнику таємної поліції, сам став жертвою «бацили провокації». Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він запропонував свої послуги поліції та став після визволення агентом Петербурзького охоронного відділення, тобто здійснив те, що насаджував серед народо-вольців Г. Судейкін, і був упевнений в успіху справи.

Після вбивства останнього Олександр III хвилювався, що у Росії більше не знайдеться людини, яка успішно продовжила б практику масових провокацій в антиреволюційному й антитерористичному рухах. Однак наступник у Судейкіна знайшовся. Ним став колишній поліцейський агент, а згодом співробітник Департаменту поліції П.І. Рачковський. Він починав свою трудову діяльність в Україні, спочатку працював молодшим сортувальником Київської Губернської поштової контори, потім діловодом у канцеляріях Київського та одеського губернаторів. 1884 р.

Рачковський завідував у Парижі закордонною агентурою російського політичного розшуку.

Дегаєв виїхав до Південної Америки, звідки перебрався в США, де пройшов шлях від вантажника до професора математики. Його ім'я назавжди увійшло в історію поліцейської провокації під назвою «дегаївщина». Народовольці вважали, що найбільшої шкоди революційному тероризму у XIX ст. завдали С. Нечаєв і С. Дегаєв.

В 70–80-х рр. тисячі народників були кинуті до в'язниць, вілправлені на каторгу. Окремі з них уже на засланні намагалися здійснити теракти проти місцевих жандармів та представників влади. Так, член одеського революційного гуртка М.Г. Кутітонська, яка, згідно з вироком від 5 серпня 1879 р., відбувала 15 років каторги у Забайкальській області, 16 вересня 1882 р. в м. Читі стріляла у місцевого губернатора Ільяшевича за знущання над засланцями. Читинський військовий суд виніс терористці смертний вирок, замінений безстроковою каторгою.

Після практично повного розгрому «Народної волі» відродити її спробував відомий народник, один із провідних революціонерів 1860–1880-х рр. Г.О. Лопатін. Бажаючи залучити до революційної боротьби насамперед молодь, він покладав великі надії на теракти, яким займався (за деякими винятками) переважно теоретично. Один з ідеологів тероризму Л. Штернберг написав брошуру «Политический террор в России», що стала програмою «Південноросійської організації» й була схвалена на її з'їзді у Катеринославі в 1885 р.

Г. Лопатін зробив спробу організувати гучний теракт проти московського прокурора М.В. Муравйова. Це була своєрідна помста революціонерів за «процес 1 березня 1881 р.», на якому останній виступав обвинувачем. Виконання цього теракту було покладено на П. Ковальова – дворянина, сина харківського міського голови, який перебував у московській в'язниці та виявив бажання поквитатися за своїх товаришів. У цій же тюрмі сидів (нібито за борги) провокатор Беліна-Бржозовський. Він пообіцяв Ковальову дістати зброю, оскільки його часто випускали на волю. Провокатор домагався зустрічі із самим Г. Лопатіним. «З волі» Ковальову принесли револьвер з отруєними кулями (причому їх було оброблено отрутами, які нейтралізували дію одна одної). Коли 3 листопада 1884 р. до в'язниці прийшов Муравйов і Ковальов зробив спробу вихопити зброю, його відразу ж схопили жандарми. Цей теракт був відвертою провокацією охранки, можливо, навіть самого М. Муравйова, який 1894 р. став міністром юстиції. Спробу замаху на московського прокурора молодого харків'янина навіть не пригадали Г. Лопатіну під час процесу над народовольцями в 1887 р.

У середині 80-х рр. було здійснено кілька спроб відродити осередки

«Народної волі». Особливо активно це робилося в Харкові. Влітку 1886 р. створено групу, яка прийняла за основу програму народовольського Виконавчого комітету. Основним напрямом її діяльності стала революційна пропаганда й розповсюдження забороненої властями літератури серед учнівської молоді. Лідерами цього гуртка були харківські студенти – євреї за національністю – Самуїл Рашин, Мендель Уфланд та Герша Шур. Неонародовольці ставили за мету здійснювати терористичну і руйнівну роботу: вбивати високопоставлених урядових осіб та зрадників, підпалювати й підривати державні та жандармські установи тощо. Харків'яни встановили зв'язки з аналогічними осередками у Петербурзі, Москві, Одесі, Катеринославі й інших містах імперії.

Проте вони, як виявилось, були здатні лише на пропагандистську роботу. Терористична діяльність була їм не під силу. Тому вони встановили контакти з невеликим терористичним гуртком, який створили учні Харківського реального училища на чолі з Іваном Мейснером. Їхні дії звелися до того, що в липні 1887 р. молоді терористи поштою розіслали представникам влади листи, начинені вибуховою сумішшю, які при необережному розпечатуванні пакета могли спричинити невеликий вибух. Діяльність харківської неонародовольської групи і терористичного гуртка жодних практичних результатів не дала. У 1887 р. поліція заарештувала цих революціонерів, а Харківський військово-окружний суд 19 липня засудив І.І. Мейснера до 19 років каторги та ще кількох його товаришів до менших термінів ув'язнення.

Того самого року в Москві студенти Петровської землеробської й лісної академії та Технологічного училища створили «Соціально-революційну партію». Авторами її програми були учасники народовольського руху, які залишалися на той час на волі. Нова організація розіслала проект своєї програми революційним гурткам у Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі, Орлі й Курську. Однак вона була відхилена через те, що в ній чільне місце посідала терористична боротьба. Це яскраво свідчило про те, що народовольський тероризм вичерпав себе і відійшов у минуле. Впродовж майже 10 наступних років він не відігравав серйозної ролі в революційному русі у Російській імперії. Це слово, яке символізувало, власне, найдієвішу форму революційної боротьби у 70–80-х рр., почало забуватися й в Україні.

Те, чого не вдалося зробити Г. Лопатіну, – відродити народовольський, рух у Російській імперії спробувала здійснити терористична фракція партії «Народна воля». Виникла вона в грудні 1886 р. До її складу ввійшли студенти петербурзьких вузів віком переважно від 20 до 25 років. Серед них П. Шевирьов, О. Ульянов, П. Андреюшкін, В. Генералов, В. Осипанов та ін. О. Ульянов написав «Програму терористичної

фракції» партії «Народна воля», яка була своєрідним синтезом ідей, викладених у попередніх народовольських документах. Тероризм О. Ульянов характеризував як боротьбу з царизмом інтелігенції, яку уряд позбавляє можливості мирним шляхом культурно впливати на суспільне життя, тобто вільно вести соціалістичну пропаганду.

Молоді терористи спрямували свій удар на Олександра III, який не злякався погроз народовольців і вів активну та послідовну боротьбу з революціонерами. Нове покоління терористів діяло, враховуючи досвід попередників, які сконцентрували свої зусилля переважно на вбивстві Олександра II, що відкривало перед бойовиками широке поле діяльності. «Ми вважаємо, – говорилося в програмі терористичної фракції, – корисним не тільки терористичну боротьбу з центральним урядом, а й місцеві терористичні протести проти адміністративного гніту»⁵.

Народовольці поставили за мету здійснити замах на Олександра III у день убивства його батька, 1 березня. Діяли терористи дуже швидко: 9 лютого 1887 р. виготовили вибухові снаряди, з 15 – почали постійне стеження за пересуваннями імператора по Петербургу, 25 – провели нараду учасників замаху на Олександра III під керівництвом О. Ульянова, а наступного дня виставили на Невському проспекті «метальників» і «сигнальників». Через день терористи на тому самому місці знову чатували на імператорський кортеж.

Департамент поліції в свою чергу дуже пильно стежив за «неблагонадійними», перлюстрував листи підозрілих осіб, насамперед студентів, та т. ін. Саме так до рук поліції потрапив наприкінці січня 1887 р. лист підозрілого змісту на ім'я студента Харківського університету І. Нікітіна, де прозвучав своєрідний гімн тероризму. У ньому зокрема зазначалося, що основним проявом революційної боротьби може бути лише «найнещадніший терор, і я твердо вірю, що він буде і навіть не в далекому майбутньому... Перелічувати достоїнства і переваги червоного терору не буду, бо не закінчу до кінця віку, позаяк це мій коньок...»⁶. Департамент поліції надіслав до ГЖУ Харкова прохання надати відомості про останнього і особливо про його зв'язки з Петербургом. 27 лютого прийшла відповідь, що листа Нікітіну написав студент столичного університету П. Андреюшкін. За добу поліція знала все про останнього та його оточення, встановила, що 28 лютого він із товаришами п'ять годин провів на Невському проспекті. Під пальто у них були заховані якісь важкі предмети. 1 березня, коли підозрілі знову з'явилися на тому самому місці, поліція заарештувала П. Андреюшкіна, В. Осипанова, В. Генералова з бомбами і «сигнальників» П. Горкуна, М. Канчера та С. Волохова. В. Осипанов спробував чинити збройний опір, але револьвер дав осічку. 2 березня був затриманий О. Ульянов, а П. Шевирьову

вдалося вислизнути з рук поліції, й він подався на південь, але 7 березня був заарештований у Ялті⁷. Таким чином, Харківське ГЖУ сприяло зриву нового терористичного акту проти царя.

1 березня, в день убивства батька, Олександр III щорічно бував у Петропавлівському соборі на панахиді. Департамент поліції мобілізував сотні своїх працівників, агентів, провокаторів для попередження можливого теракту. На доповіді міністра внутрішніх справ Д. Толстого імператор написав: «Цього разу Бог нас урятував, чи надовго? Дякую усім чинам та агентам поліції, які не дремають і діють успішно»⁸. Після арешту 75 терористів й їхніх знайомих, 50 з яких майже відразу було звільнено, цар щедро нагородив усіх, хто брав участь у забезпеченні його надійної охорони.

Загалом до спроби замаху на свою особу Олександр III поставився дуже спокійно. Він підтримав пропозицію міністра внутрішніх справ Д. Толстого спробувати уникнути перебільшення чуток про теракт проти царя, що могло збурити революційно налаштовану молодь та викликати нові терористичні акції в імперії. Імператор написав міністрові: «Взагалі бажано не надавати дуже великого значення всім арештам. На мою думку, краще було б дізнаватися від них усе, що тільки можна, не віддавати їх до суду й просто без будь-якого галасу відправити до Шліссельбурзької фортеці. Це найсильніше і найнеприємніше покарання»⁹.

Однак пізніше монарх змінив свої наміри. Радянські історики пояснювали це тим, що 22 березня він ознайомився з написаною О. Ульяновим у тюрмі за пам'яттю програмою терористичної групи, яка ставила ту саму мету, що й «Народна воля». Прочитавши програму терориста, цар відверто заявив: «Це записка навіть не божевільного, а справжнього ідіота»¹⁰. Насправді О. Ульянов нічого нового не сказав про тероризм, а переказав ідеї С. Нечаєва, В. Осинського, А. Желябова та багатьох інших своїх попередників. Сучасні російські дослідники стверджують, що судити терористів вимагав закон, а Олександр III не міг його порушити.

Саме в той час імператорові написала листа М.О. Ульянова, яка просила побачення із сином. Вона писала Олександрові III: «...Син мій завжди був переконаним і палким ненависником тероризму в будь-якому вияві». Цар написав на проханні М.О. Ульянової лише одну фразу: «Добре ж вона знає сина!» – й дав дозвіл на зустріч, аби мати наочно переконалася, що за людина її Олександр.

Листування М. Ульянової з імператором та його дозвіл зустрітися із сином і бути присутньою на суді дали привід сучасним російським публіцистам висунути свою версію причин організації теракту 1 березня 1887 р. Батько й дядько М. Ульянової – волинські євреї Бланки –

прийняли православ'я та, закінчивши Медико-хірургічну академію, працювали лікарями в самого царя, а дочка Олександра (Ізраїла) Бланка – Марія стала фрейліною при імператорському дворі. Тут у неї закохався майбутній імператор, а коли вона завагітніла, її поспішно видали заміж за І. Ульянова і дали йому досить високу посаду в Сибірську. О. Ульянов був ніби позашлюбним сином Олександра III, й дізнавшись про це, вирішив убити останнього, взявши участь у підготовці замаху на нього. Коли над сином нависла смертельна небезпека, М. Ульянова звернулася за захистом до свого колишнього коханого. Олександр III нібито зробив усе, щоб урятувати О. Ульянова, але той відмовився від його допомоги і на слідстві та суді всю вину за спробу організації царевбивства взяв на себе. Але, насправді, це міф, який розвалюється при першому ж зіставленні дат і місць подій, пов'язаних із життям родини Бланків-Ульянових та Олександра III.

Говорячи про цю невдалу спробу царевбивства, історики згадують переважно О. Ульянова – старшого брата В.І. Леніна, якого за здібностями до наук прирівнювали до Кибальчича. Однак вибухові пристрої Ульянова були зроблені примітивно (одного разу, коли один із терористів кинув бомбу в поліцейському відділку, вона не спрацювала). У терористичній групі було багато українців й вихідців з України, але вони не відігравали в ній провідної ролі, як під час убивства Олександра II 1 березня 1881 р. Серед них варто назвати одного з керівників терористичної фракції партії «Народна воля», харків'янина П. Шевирьова, полтавчан М. Кончера, П. Горкуна й С. Волохова, уродженку Мелітополя єврейку Р. Шмідову та ін.

На процесі «першомартовців», що відбувся 15–19 квітня 1887 р., розглядалася справа 15 терористів. Усіх їх було засуджено до смертної кари. 11 з підсудних подали прохання про помилування. Олександр III залишив вирок суду у силі лише для Ульянова, Шевирьова, Генералова, Андреюшкіна й Осипанова, яких повісили 8 травня в Шліссельбурзькій фортеці. Інші терористи дістали різні покарання: від довічного ув'язнення до 10 років каторжних робіт або поселення у Сибіру.

Майбутній вождь більшовиків В. Ленін був дуже вражений стратою брата і став непримиренним борцем із царатом. Ще на початку своєї боротьби він ніби заявив: «Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти». Художник П. Білоусов навіть намалював картину, на якій молодий Ленін у присутності матері говорить ці слова. Можливо, останній уже тоді зрозумів неефективність поодиноких терактів та планував замінити їх масовим терором. Пізніше, аналізуючи народовольчий тероризм, «вождь світового пролетаріату» написав, що він вичерпав себе 1 березня 1881 р., коли був убитий цар.

Олександрові III за підтримки жандармів і поліції, таємних агентів та провокаторів, з допомогою військово-окружних судів, численних політичних процесів вдалося придушити терористичний рух у Російській імперії. За роки його царювання (з 1 березня 1881 р. до 1894 р.) було притягнуто до суду 5851 революціонера, з них 27 – страчено, 342 – засуджено на каторгу, 5482 – дістали інші покарання. Найбільш жорстоко карали терористів і революціонерів, які пропагували тероризм¹¹. Останній процес над народовольцями відбувся у Росії 28 вересня 1894 р., а в Україні 17 травня 1889 р. Київський військово-окружний суд виправдав члена «Народної волі» В.І. Скляревича. Оскільки загроза тероризму на українських землях практично зникла, то у 1889 р. було ліквідоване Одеське тимчасове генерал-губернаторство. Тоді ж було знято стан посиленої охорони у Чернігівській, Полтавській та частково Таврійській губерніях, містах Керчі й Севастополі. В 1890 р. до них приєдналися Херсонська і Бессарабська губернії.

Тероризм XIX ст. знайшов гідне історичного роману продовження у масовому терорі в XX ст. 2 березня 1887 р. було заарештовано царевбивцю-невдачу О. Ульянова, а через 30 років у той самий день зрікся престолу син імператора Олександра III, на якого готувався замах, Микола II. Наступного року за розпорядженням лідера більшовиків, які захопили владу у Росії, В.І. Леніна (Ульянова) – молодшого брата страченого за наказом Олександра III терориста, були розстріляні в Єкатеринбурзі Микола II й уся царська сім'я з дітьми та прислугою включно.

* * *

Серія терактів народовольців й інших революціонерів у 60–80-х рр. XIX ст. породила своєрідний бум тероризму в Росії. Найбільшим їхнім «успіхом» було вбивство після 11 замахів російського імператора Олександра II. Жертвами тероризму стали генерал-губернатори, високі жандармські чини, юристи, десятки провокаторів. Російські письменники, літератори, філософи, спираючись на традиційну неповагу до людського життя у Росії, розробили цілу систему теоретичних поглядів на тероризм як на найбільш ефективну і дієву форму революційної боротьби проти самодержавства, за свободу та незалежність людей.

Інтелігенція лише збурювала всіх, хто вважав себе позбавленим того місця, яке він має посідати в суспільстві й житті взагалі. Теоретики тероризму, інтелігенти, які, власне, прагнули лише впливати на уми всіх верств населення, не здійснювали терактів у XIX ст. Винятком є лише участь членів ВК «Народної волі» в убивстві Олександра II. Поєднання теорії та практики тероризму керівниками найбільшої й найвпливовішої революційної організації XIX ст. залишиться своєрідним явищем в

історії їх боротьби, оскільки надалі існуватиме постійна межа між керівництвом і рядовими бойовиками терористичних формувань.

Серед терористів було мало робітників та селян. Здійснювали теракти переважно напівінтелігенти й студенти, які не закінчили вищого навчального закладу. Жодному з них не вдалося здійснити навіть двох успішних терористичних акцій. Уже після першого теракту вони або тікали за кордон, або потрапляли до рук жандармів. І якщо на судових процесах вони ще якимось трималися, то на каторзі зовсім мінялися — ставали психічно хворими, робили спроби покінчити життя самогубством, а деякі ставали провокаторами.

Спалах тероризму у Російській імперії на межі 70–80-х рр. XIX ст. пояснюється різними причинами. Деякі історики вважають однією з них невдачу «ходіння в народ», коли провалилася спроба інтелігенції підняти масове селянське повстання проти самодержавства. Дехто стверджує, що тероризм був обумовлений участю у революційній боротьбі різночинної, а не дворянської інтелігенції. Велика увага акцентується на тому, що масові теракти стали відповіддю народників на криваві розправи царських властей над терористами, й т. ін. Однак усі ці версії не дуже переконливі.

Селянство дійсно байдуже, а то і вороже поставилося до агітації інтелігенції, яка погано знала життя села та зверхньо ставилася до найстарішого й найчисленнішого стану суспільства, беручи на себе самовільно право вирішувати його долю і майбутнє. Але у «ходінні в народ» брали участь тисячі народників, а за зброю взяли лише десятки з них. До того ж багато терористів взагалі ніколи не вели агітаційної роботи на селі та не цікавилися проблемами селянства. Теза про те, що дворянська інтелігенція не допустила б пролиття крові, теж не витримує критики, оскільки серед терористів було дуже багато вихідців з її родин.

Тероризм набирал обертів, незважаючи ні на репресії проти революціонерів, ні на виправдальні вироки. Родоначалъницю тероризму В. Засулич було виправдано судом присяжних, але після цього народники вчинили серію вбивств високих посадових осіб.

Причинами розгулу тероризму у Російській імперії стали реформи Олександра II, які до певної міри полегшили становище народу, дали йому незначну свободу порівняно з періодом царювання Миколи I, відкрили перспективи для розвитку країни за європейським зразком. Однак це лише збурило «нових» людей — нігілістів, різночинців, інтелігентів, до яких належала міська молодь, студентство, діти представників заможних верств населення, що прагнули більшої свободи, ослаблення влади самодержавства, посилення власного впливу на життя народу. Вони хотіли одним ударом знищити усталені норми й правила

життя свого оточення. Значний вплив на них мали твори письменників-демократів, ідеологів різних суспільно-політичних течій, які зароджувалися у той період. Молодь перебувала під враженням європейських революцій, особливо Паризької комуні, коли повсталі пролетарі створили навесні 1871 р. навіть свій уряд.

Росія була аграрною державою, в якій ніколи не відбувалося революцій, а лише селянські повстання. Тому люди, які вважали себе революціонерами, звернули свої погляди до селянства, сподіваючись підняти останнє на боротьбу із самодержавством, хоча у XIX ст. це було утопією, оскільки воно було промонархічно налаштоване. Однак реалізувати свої політичні домагання виявилось для них справою складною. Агітація, пропаганда, заклики до боротьби з панівним ладом, які не давали бажаних результатів, зрозуміло, не могли задовольнити революціонерів-народників. Вони перейшли спочатку до пропаганди тероризму, а згодом до втілення його в життя. Здійснюючи теракти, багато народо-вольців вважали, що таким чином вони беруть участь у революції. Насправді ж тероризм був лише прелюдією до революції, яка так і не відбулася в Російській імперії у XIX ст.

Політична боротьба починалася з агітаційно-пропагандистської роботи та мала закінчитися революцією, яка повалила б існуючий лад, обрала новий шлях розвитку держави й суспільства. Зрозуміло, що між такими далекими і діаметрально протилежними процесами (від своєрідного просвітництва простих людей та визначення магістральних напрямків докорінного поліпшення їхнього життя до кривавого терору, масового насильства й братовбивчої громадянської війни, якими практично закінчуються всі революції) існує тривалий період, наповнений бунтами, повстаннями, антиурядовими демонстраціями і тероризмом. Останній – найбільш проста та ефективна форма боротьби проти існуючого ладу, оскільки може здійснюватися невеликими групами людей, які прагнуть самоствердитися, прославити себе, спробувати реалізувати свої інтереси й т. ін.

Морально та ідеологічно підготовлене за допомогою численних агітаторів і пропагандистів й антиурядової літератури про необхідність боротьби та повалення самодержавства населення не зможе відразу ж поринути в жорстоку і криваву вакханалію, що супроводжує кожну революцію. Між початком революційної боротьби й її кінцевим результатом – повалення існуючої влади, знищення державних інституцій та суспільної ієрархії, ліквідація й перерозподіл приватної власності панівних класів. Суспільство повинно адаптуватися до фізичного усунення політичних противників, розправи над представниками влади всіх рівнів, включаючи навіть самого імператора. Важливу роль у

моральному розтлінні суспільства, створенні ілюзорних моделей міркувань людей про існування насилля як необхідності в повсякденному їх житті, у формуванні в масовій свідомості громадян думки, що пригнічені верстви мають право збройно боротися проти представників панівних класів, мав відігравати масовий тероризм.

У XIX ст. він не лише набув широкого розмаху, а й заклав основи для його поширення та вдосконалення у XX ст. Він був обоюдогострим (викликав страх як у терористів, так і в тих, хто з ним боровся, захищаючи царизм). У першу чергу його жертвами ставали ті, хто загрожував революціонерам (таємні агенти, провокатори, зрадники), а там уже й жандарми та поліцейські, які кидали революціонерів за ґрати, запроторювали на каторгу, жорстоко розправлялися з терористами. Їх коло було надзвичайно широким: від жандармських офіцерів і членів військово-окружних судів до міністрів внутрішніх справ, до самого царя Олександра II, якого бойовики нарекли «вішателем». З 1860 до 1900 р. в Російській імперії жертвами терористів стали близько 100 осіб¹². Уже у XIX ст. тероризм почав перетворюватися на серйозну загрозу для життя невинних людей. Коли стався вибух у Зимовому палаці в 1880 р., було вбито 10 та поранено 50 солдатів. Жертви були й того разу, коли терористи пустили під укіс поїзд із прислугою Олександра II, думаючи, що там їде цар. Навіть тоді, коли народовольці, зрештою, вбили 1 березня 1881 р. імператора, також загинули випадкові люди. Із застосуванням «бомбового» тероризму, широким використанням в терактах динаміту та інших вибухових компонентів життя простих громадян все частіше почала загрожувати смертельна небезпека.

Загалом у XIX ст. ставлення суспільства, як радикалів, так і демократів, до тероризму було толерантним, тому що він зачіпав незначні верстви його. Ставлення громадської думки до теорії й практики останнього сприяло його поширенню в суспільстві. Попри те, що Олександр III доклав усіх зусиль для розгрому народовольського тероризму і він теоретично зник у Росії (переважна більшість революціонерів, які не відбували ув'язнення в тюрмах чи на каторзі, виїхали у Європу), в деяких містах Російської імперії практично існували революційні гуртки, які вважали себе наступниками народовольців. За рік до смерті Олександра III агенти поліції розкрили у 1893 р. спробу представників нової генерації терористів помститися монарху за розгром їхніх попередників.

Після вступу на престол Миколи II в Москві було створено терористичний гурток зі студентів університету на чолі з І.С. Распутіним. До нього увійшли уродженці Чернігівщини О.Й. Павелко-Поволоцький та С.Д. Кролевець, які готувалися здійснити теракт проти нового царя у Москві в травні 1895 р. Співробітники охорони заарештували терористів, у яких було знайдено конспекти і записами про теракти С. Нечаєва,

О. Соловйова та убивство народовольцями Олександра II 1 березня 1881 р. В лютому 1896 р. члени терористичного гуртка І. Распутіна були засуджені до різних термінів ув'язнення з подальшим засланням до Сибіру¹³.

Характерно, що у людини, яка першою хотіла здійснити теракт проти Миколи II, було прізвище «Распутін», котре мав фаворит царя і його дружини Олександри Федорівни – селянин із Тобольської губернії Григорій Распутін (Нових). Він став знаковою особою в Російській імперії у період царювання Миколи II.

Революційний тероризм XIX ст. в Росії мав велике значення для перетворення його на початку XX ст. на одну з активних та найефективніших форм боротьби проти самодержавства. Відіграв він значну роль й у поширенні тероризму в країнах Європи.

Наприкінці XIX ст. було здійснено першу спробу міжнародного співробітництва 34 країн у боротьбі проти тероризму. 21 грудня 1898 р. Римська конференція виробила і затвердила Акт, яким передбачалася низка заходів адміністративного, законодавчого та політичного характеру, які б запобігали поширенню масових теракцій¹⁴. Підписала цей документ і Російська імперія. Щоправда, ніяких практичних результатів він не дав. З початком XX ст. державу охопила нова, страшніша, аніж у попередньому столітті, хвиля політичного й революційного тероризму.

¹ Седой М.Г. Миссия Стрельникова // Каторга и ссылка. – 1924 – № 2. – С. 58–60.

² ДАРФ. – Ф. 677. – Оп. 1. – Спр. 599. – Арк. 1.

³ Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: Полицейский сыск в России. 1649–1917. – 2-е изд., испр. – М., 1988. – С. 150.

⁴ ДАРФ. – Ф. 102. – Д 7. – 1884. – Спр. 905. – Ч. 1. – Арк. 9.

⁵ История терроризма в России. – Ростов н/Д., 1996. – С. 157.

⁶ Сутирин В. Александр Ульянов (1866–1887). – К., 1981. – С. 122

⁷ 1 марта 1887 г. Дело П. Шевырева, А. Ульянова и др. – М.; Л., 1927. – С. 362.

⁸ Боханов А. Император Александр III. – М., 1998. – С. 378.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. – С. 377.

¹¹ Седой М.Г. Назв. праця. – С. 361.

¹² Гейфман А. Революционный террор в России 1894–1917. – М., 1997. – С. 13.

¹³ Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX вв.). Сборник документов. – М., 2001. – С. 130–154.

¹⁴ Петришев В.Е. История терроризма в России // Современный терроризм: состояние и перспективы. – М., 2000. – С. 19.